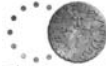




הרשות  
לפיתוח ירושלים



האוניברסיטה העברית  
הפקולטה למדעי הרוח  
המכון לארכיאולוגיה



רשות העתיקות  
מרחב ירושלים



# חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים  
כרך 1

עורכים:  
דוד עמית, גיא ד' שטיבל,  
אורית פלג-ברקת, דורון בן-עמי

יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי המשותף  
למרחב ירושלים ברשות העתיקות ולמכון לארכיאולוגיה,  
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים  
ב בחשון תשע"ג, 18 באוקטובר 2012

## תוכן העניינים

7	<b>בפתח הקובץ</b>
	דוד עמית, גיא ד' שטיבל, אורית פלג-ברקת ודורון בן-עמי
9	<b>חפירות במרחב ירושלים בשנת תשע"ב (2011-2012)</b>
	דורון בן-עמי
25	<b>עבודות השימור והפיתוח שבוצעו בשנת 2012 בעיר דוד, בעופל ולאורך ערוץ הטירופויון</b>
	שחר פוני

## ירושלים ושפלת יהודה בתקופות הקדומות

35	<b>יישוב ובית קברות מתקופת הברונזה הביניימית למרגלות ח'רבת אל-עאליה (רמת בית שמש) - היבטים חומריים ותיאורטיים</b>
	יצחק פז
*7	<b>בית חווה מתקופת הברונזה ביניימית - ב"ת 2 בנווה שלום</b>
	דן בנימין סטורצ'ן
50	<b>הפולחן בחורבת קיאפה בתקופת הברזל IIא - חדרי פולחן ודגמי מקדשים</b>
	יוסף גרפינקל וסער גנור
66	<b>הערות לארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הפרסית</b>
	הלל גבע

## חידושים באפיגרפיה ובגליפטיקה

83	<b>אשור בירושלים - עדויות גליפטיות חדשות להשפעה האשורית על ירושלים</b>
	אריאל וינדרבוים
105	<b>לפרשו של החותם שנמצא ליד הכותל המערבי</b>
	שלמה נאה
110	<b>חרותת שבה שמו של טריאנוס במערה בח'רבת ערק ח'לא מצפון לבית-גוברין</b>
	בועז זיסו, בועז לנגפורד, אבנר אקר ואסתר אשל

## ירושלים לאחר הכיבוש המוסלמי - תגליות חדשות

125	<b>ייצור כלי עצם מן התקופה המוסלמית הקדומה בחפירות חניון גבעתי</b>
	אריאל שתיל
136	<b>חידושים בווה דולרוזה - חפירות וסקר בהוספיס האוסטרי ובקרבת קשת "אקה הומו"</b>
	שועה קיסילביץ ורועי גרינוולד

149	שוקי התקופה הצלבנית לאור ממצאים חדשים בעיר העתיקה בירושלים יחיאל זלינגר ומיכאל ארליך
161	מפות ירושלים כמקורות לתולדות העיר – לקחים מתודולוגיים ריכב (בוני) רובין

## חפירה ומחקר בהרודיון

181	חידושים בחפירות משלחת אהוד נצר בהרודיון יעקב קלמן, רחל צ'אצ'י, אורן גוטפלד ורועי פורת
194	הפועלים של הורדוס: עדות הגרפיטי ממרחב התיאטרון בהרודיון – הכתובות הלועזיות אבנר אקר
199	הפועלים של הורדוס: עדות הגרפיטי ממרחב התיאטרון בהרודיון – הכתובת הארמית אסתר אשל

## לפשרו של החותם שנמצא ליד הכותל המערבי

שלמה נאה

האוניברסיטה העברית בירושלים

לממצא עצמו אוכל להסתמך כאן רק על הדברים ועל הצילומים שהופיעו בפרסום באתר רשות העתיקות. עיקרי הדברים שלהלן התפרסמו בהודעה לעיתונות מטעם האוניברסיטה העברית, ב־5 בינואר 2012.<sup>2</sup> לדעת החופרים האותיות הטבועות על החותם הן "דכא ליה", הכתובת היא בארמית ומשמעותה "טהור לה" ("דכא" בארמית משמעו טהור; והאותיות יו"ד וה"א הן קיצור של השם המפורש). הם מניחים ש"החפץ נושא הכתובת שימש לסימון של מוצרים או חפצים שהובאו לבית המקדש, והכרח היה שיהיו טהורים". בהקשר הזה וברוח חג החנוכה, הוזכרה גם

בחג החנוכה בשנה שעברה (תשע"ב) דווח על תגלית מעניינת שנתגלתה בשכבת העפר שמילאה את תעלת הניקוז שלמרגלות קשת רובינסון, בחפירות שמנהלת רשות העתיקות בגן הארכיאולוגי בירושלים.<sup>1</sup> מדובר בחפץ קטן עשוי טין, דמוי חותם, בקוטר של כשני סנטימטרים, שעליו טבועות שש אותיות בשתי שורות, שלוש אותיות בכל שורה. החופרים, רוני רייך מאוניברסיטת חיפה ואלי שוקרון מרשות העתיקות, הציגו את החפץ במסיבת עיתונאים ב־25 בדצמבר 2011, והמציאה זכתה לפרסום נרחב בעיתונות הכתובה ובאינטרנט (איור 1). מאחר שאין לי גישה



1 החותם - מבט פנים ואחור (צילום: א' פיטוסי)

הברייתא הידועה בתלמוד הבבלי המספרת על פך השמן שהיה מונח "בחותמו של כהן גדול". אלא שדווקא דוגמה זו של "פך השמן" חושפת מספר קשיים בפירוש שהציעו החופרים לכתובת. סימן שתפקידו להעיד על טהרה של חפצים המובאים למקדש צריך להיות עשוי כך שיוכל לשמור על תוקפו עד שעת השימוש בו במקדש. כזה הוא חותמו של הכהן בסיפור על פך השמן. החותם מוטבע בבית הבד, מיד לאחר מילוי השמן, על הטין החותם ואוטם את פתח הכלי. השתמרות החותם בשלמותו על מגופת הפך מעידה שהפך לא נפתח, וממילא השמן שבו נשמר טהור. סימן אחר יכול להיות כיתוב על גבי כלי חתום, המעיד על תכולת הכלי, או חתימה של בעל הסמכות המאשר את הטהרה – הכתב שעל הכלי הוא אישור חד־פעמי והכלי יישבר לאחר הפתיחה והשימוש בתכולתו (ידין ונוה 1989: 32–39). העיקר בדרכי סימון אלו הוא הקשר שאינו ניתן להפרדה בין הסימן לכלי והשימוש החד־פעמי בסימן.<sup>3</sup> אילו היה זה תפקידו של החפץ שלנו, הוא היה צריך להיות עשוי להיקשר לכלי באופן שאינו מאפשר את פתיחת הכלי בלי להסירו. אבל כפי שהוא נראה בצילומים אין בו זיזים בולטים או נקב להשחלת פתיל כדי לקושרו באופן שאינו ניתן להסרה; הפריט נראה כדבר שעמד בפני עצמו, שלא נוצר בכוונה להצמידו למשהו אחר. כמוכן שהחפץ שלפנינו יכול היה להיות חלק ממערכת של שמירה על טהרה אילו היה הוא עצמו חותם הטבעה ולא טביעת חותם.

גם לשון הכתובת, לפי פירוש החופרים, בעייתית. הביטוי "טהור לה" (בעברית או בארמית) אינו מוכר, ולפי הרגלי הלשון מתבקש שאחרי "טהור ל-" יבוא ציון של דרגת הטהרה: טהור לקודש, טהור לחולין וכדומה.<sup>4</sup> טיבו ותפקידו של החפץ שלפנינו יכולים להתברר רק לאור ממצא נוסף שישפוך עליו אור. לפי שעה, בשלב המסופק שאנו נמצאים בו עתה, אני מבקש להציע קריאה ופירוש אחרים לכתובת, שאין להם עניין בטהרה דווקא.

התייעצתי עם ד"ר עדה ירדני באשר לכיתוב שעל החותם. לדעתה, קריאת האות האחרונה בשורה

העליונה היא קשה ביותר. (1) מצד צורתה האות נראית כ"ד" ארמית סופית, אלא שגון צורה זה של האות יו"ד הוא קדום מאוד ואינו מתאים ללמ"ד שבשורה השנייה, שהיא מפותחת ושייכת לתקופה מאוחרת יותר. (2) בדוחק רב אפשר לראות אל"ף מעוותת, שכן הקו השמאלי איננו במקומו וגם נטיית האלכסון אינה רגילה, וזאת רק אם מניחים שהקו הימני של האל"ף נשחק לגמרי. (3) האות יכולה להיות גימ"ל, אלא שהאלכסון של זו צריך היה להיות זקוף יותר. ד"ר ירדני נמנעה מלהכריע ולדעתה אין כאן קריאה חד־משמעית וכל ההצעות אינן אלא ההשערות שאינן ניתנות להוכחה בשלב זה. לאור זאת עלי להודות כבר עכשיו שאם האות האחרונה בשורה העליונה היא יו"ד הפירוש שאציע להלן איננו אפשרי. פירוש זה בנוי אפוא מעיקרו על ספק, אלא שזה גורלו של כל פירוש לממצא כל עוד לא ימצאו לו מקבילות.

אני מציע לקשור את החפץ לתפקיד מסוים במנהל המקדשי, המתואר בפירוט במשנה במסכת שקלים. משנה זו, המספרת על קבוצה של חפצים כתובים דמויי חותם ששמשו בניהול המקדש, הוזכרה גם בהודעת רשות העתיקות, אולם אפשרות השייך של החפץ שלפנינו לחפצים שתוארו במשנה נשללה שם במפורש, ולפיכך טענו החופרים ש"החפץ שנחשף [...] מעיד שלא כל פרטי סדרי המנהל של הר הבית הגיעו לידינו באמצעות ספרות חז"ל. כאן מוסיף הממצא הארכיאולוגי פרט בלתי ידוע, שלא הופיע בספרות הכתובה". ברור שרק פרטים מעטים של סדרי המנהל של המקדש נזכרים בספרות, ושהממצא הארכיאולוגי עשוי להוסיף דברים רבים שלא היו ידועים עד כה. עם זאת, אני סבור שבמקרה שלנו החפץ שנחשף יכול להיות דוגמה מובהקת של התאמה בין הממצא הארכיאולוגי לתיאור שבספרות הכתובה, ושלאפשר שהוא באמת משתייך לאותה קבוצת חותמות הנזכרת במשנה.

לפי חוקי הקרבנות שבתורה, קרבנות בהמה צריכים להיות מלווים בסולת, בשמן וביין שמידתם קצובה לפי סוג הבהמה: מידה אחת לבקר, אחרת לאילים, ושלישית לשאר הצאן (במדבר טו, א–טו). לציון

ספקולציות שהיו יכולות להתרחש אילו היו הקונים משלמים ישירות לידי הספקים. כדי למנוע שימוש לרעה בחותמות, היה כל חותם תקף ביום קנייתו בלבד. לשם כך הכיתוב שעל החותם צריך היה לכלול גם את התאריך, וכך אומרת המשנה: "ושם היום כתוב עליהם מפני הרמאים" (שקלים ה, ה).

התיאור שבמשנה הוא ללא ספק תיאור ריאלי, מסורת היסטורית שהייתה בידי החכמים על התנהלות המקדש. במילים אלה אין כוונתי לומר שהמשנה מתארת בוודאות את המציאות כפי שהייתה, אלא שזאת כוונתה, למסור מסורת עובדתית. כבכל מסורת, ייתכן שגם במסורת זו נפלו טעויות או שיבושים במהלך מסירתה, אבל בבסיסה עומד זיכרון היסטורי עובדתי, שהחכמים ניסו לשמרו ככל יכולתם.

ייתכן שלשיטה זו של מסחר באמצעות אסימונים יש תמיכה, מלבד בחפץ שהוא מושא עיונו, גם בממצא ארכאולוגי אחר (ראו גם ידן ונוה 1989: 32–39).

בחפירות שנערכו לרגלי הר הבית על-ידי בנימין מזר נמצא באזור הכותל הדרומי פריט גלילי של אבן גיר רכה ועליו חרות הכיתוב "קרבן" ומתחתיו דמויות של שתי ציפורים (מזר תשכ"ט: 168–169, הצילום בלוח מה, 5).<sup>9</sup> בעקבות מזר הניחו כל החוקרים שטיפלו בממצא שמדובר בשבר של כלי אבן, והכתובת נחרתה על הכלי השלם כדי להעיד על תכולתו שהיא הקדש, כדוגמת המנהג המתואר במשנה (מעשר שני ד, יא).<sup>10</sup>

אבל כפי שמלמדני חברי ד"ר דוד עמית, צורתו של גליל האבן מעידה עליו שהוא "גרעין" של כלי אבן, כלומר שארית מתהליך ייצור הכלי (עמית ואחרים תשס"ב: 106–110),<sup>11</sup> ומעולם לא היה חלק של הכלי המוגמר. הכיתוב "קרבן" לא נועד אפוא לספר על תכולתו של הכלי, אלא הוא נחרת על פיסת האבן הנפרדת למטרה אחרת. שאריות הייצור של כלי האבן שמשו לצרכים שונים, וגם לצורכי כתיבה, בדומה לשימוש שנעשה ברגיל בשברי כלי חרס. אני מבקש אפוא להעלות את האפשרות שגליל האבן הזה, עם הכיתוב שעליו, שימש כמין אסימון במסחר של קיני קרבן. "קן" (שתי ציפורים) היה הקרבן הנפוץ ביותר, וכפי שעולה

תוספות אלה נטבע בלשון המשנה המונח "נסכים". לפי המשנה היו קבלנים שסיפקו את צרכי הנסכים למקדש (שקלים ד, ט), ובתחום המקדש התנהל מסחר ליחידים בצרכי נסכים בפיקוח ממוני המקדש (שקלים ה, ג-ה). מכירת הנסכים נוהלה בעזרת אסימונים<sup>5</sup> מיוחדים, המכונים "חותמות" בלשון המשנה, ששמשו כמין שוברים, או תחליף-כסף לשימוש פנימי של המקדש: "ארבעה חותמות היו במקדש, וכתוב עליהם 'עגל', 'זכר', 'גדי' ו'חוטא'. בן עזיי אומר: חמישה היו, וארמית כתוב עליהן: 'עגל', 'דָּבָר', 'גָּדִי' 'חוטא דל' ו'חוטא עשיר'" (משנה, שקלים ה, ג).<sup>6</sup>

הכינוי "חותמות" מלמד שהאסימונים הללו היו עשויים בצורת חותם או טביעת חותם (בולה). הכיתוב שעל החותמות ציין את כמות הנסכים הנדרשת לפי סוג הבהמה. מאחר שיש רק שלוש מידות קבועות של נסכים, לבקר לצאן ולאלילים, די בשלושה "חותמות" כדי לספק את הנסכים המתאימים לכל בהמה. מסתבר שהשמות "עגל" ו"גדי" נבחרו לייצג את הבקר והצאן מפני שבדרך כלל – מסיבות כלכליות – מי שנצרך להביא קרבן מן הבקר הביא עגל קטן, ומי שהיה צריך להביא קרבן מן הצאן הביא גדי קטן,<sup>7</sup> וכך הפכו אלה למייצגים. "זכר" הוא שם נרדף לאיל בלשון חז"ל. מלבד שלושת החותמות הללו, שהתאימו לכל סוגי הבהמות, היה חותם רביעי עם הכיתוב "חוטא", שלפי המשנה שימש לנסכים שמביא המצורע עם קרבנותיו ביום טהרתו, שמידתם שונה במעט מן המידה הרגילה (לשם הקיצור לא אדון בו כאן). מסורות התנאים נחלקות באשר ללשון הכתובות שעל החותמות, ולפי מסורתן של בן עזאי הן היו בארמית: "עגל", "דָּבָר" ו"גָּדִי". המסחר בעזרת אסימונים היה כרוך, כצפוי, בקנייה של אסימון בדוכן אחד ובשימוש בו בדוכן אחר, כפי שמתארת המשנה: "מי שהוא מבקש נסכים הולך לו אצל יוחנן שהוא ממונה על החותמות, ונותן לו מעות ומקבל ממנו חותם. בא לו אצל אחיה שהוא ממונה על הנסכים, ונותן לו חותם ומקבל ממנו נסכים". מטרת השיטה הזאת הייתה, כנראה, לאפשר למנהל המקדש לקבוע מחירים אחידים ולפקח עליהם, ולמנוע

העמר" (4Q320, 4 iv); טלמון ואחרים 2001: 56-57), כלומר: הקרבת הפסח תהיה ביום שלישי בשבוע של משמר אביה, והנפת העומר היא ביום ראשון בשבוע של משמר שכניה. ומכאן אל החפץ שנמצא ליד הכותל המערבי. אני מבקש לפרשו כ"חותם" כזה המתואר במשנה. לפי הצעתי, יש לקרוא את הכתובת שעל החותם כשלוש מלים מקוצרות,<sup>13</sup> המציינות את סוג הקרבן, היום בשבוע, ושם המשמר של אותו שבוע: דכ' א'ג' ליה'. הקיצור הראשון דכ' מציין את סוג הקרבן דכר, בארמית, בהתאם למסורת של בן עזאי במשנה; הקיצור השני הוא שם היום בשבוע, יום א' או יום ג'<sup>14</sup>; והשלישי מציין את שם המשמר: ליה' = ליהוריאב.<sup>15</sup> הלמ"ד לפני שם המשמר בונה את שתי היחידות האחרונות של הכיתוב במבנה מקובל של תאריך: "אחד [או שלשה] ליהוריאב". כפי שכבר נאמר, פירושו המדויק של החותם יתברר רק עם גילוי ממצא מקביל לו, אך לפי שעה מן הראוי להביא בחשבון גם את הפירוש המוצע כאן. לפי פירוש זה, התגלית הארכיאולוגית היא עדות חיה למנהל המקדשי כפי שהוא מתואר במשנה כמרגם לשימוש במשמרות הכהונה לסימון שבועות השנה, בדומה לנוהג בלוחות השנה מקומראן. לפי הצעה זו, המקורות הספרותיים והממצא הארכאולוגי מאירים זה את זה באור בהיר. בעזרת המשנה [והתלמוד] אנו יכולים לזהות את החפץ ואת תפקידו ולפרש את הכתובת שעליו; ומצד שני החפץ והכתב מעידים עדות מזוהרה על ערכה של המסורת שנשמרה היטב במשנה ובתלמוד.

מעדויות שונות היה בירושלים – גם בהר הבית – מסחר ענף בקיני קרבן (ברוך תשנ"ט: 47-50). דמויות שתי הציפורים על גליל האבן ליד המילה "קרבן" מעוררות את האפשרות שפיסת אבן זו שמשה מעין אסימון מאולתר לקניית "קן" של שתי ציפורים לקרבן.<sup>11</sup> כפי שהוזכר, המשנה מספרת שתוקף החותמות הוגבל ליום אחד, על-ידי ציון התאריך ("שם היום") לצד ציון סוג הקרבן. כפשוטו, "שם היום" הוא ציון היום בשבוע (שני, שלישי וכדומה). על כך שואל התלמוד: "הגע עצמך שזיווג אותו היום?" – הרי הרמאי יוכל להשתמש בחותם הזה ביום המתאים בשבוע הבא, ומה הועלנו בציון שם היום? – ומשיב: "שם משמר היה כתוב עליו" (ירושלמי, שקלים ה, ה [מט ע"א]; עמ' 621 שו' 48).<sup>12</sup> אפשר שבדברים אלה התלמוד רומז לשיטה עתיקה של ציון השבועות לפי שם משמר הכהונה שעבד במקדש באותו שבוע. משפחות הכהונה התחלקו לעשרים וארבע משמרות שנקבעו בימים קדומים (דברי הימים א, א, ז-יח), ושעבדו במקדש לסירוגין, שבוע עבודה לכל משמר, במחזור שנמשך כחצי שנה בערך. מערכת זו, כסדרה, המוכרת היטב בספרות חז"ל, מאפשרת הענקת שם מובחן לכל שבוע לפי המשמר העובד בו, בדומה לשימוש ב"פרשת השבוע" בחוגים מסורתיים בימינו. שיטה כזאת משתקפת במגילות לוח השנה שנמצאו במערות שליד קומראן, שנוהגת בהם מערכת קבועה של סימון השבועות לפי המשמרות (טלמון ואחרים 2001). השורות הבאות, למשל, מופיעות באחד מלוחות השנה הללו: "ב"ב" 3 באביה הפסח, ב"ב" 1 בשכניה הנף

#### הערות

3 הדרישות הללו הכרחיות במצבים של ניידות והעברה של הכלי ממקום למקום או מרשות לרשות; בתנאים של שליטה מלאה על מצב הכלי, כמו באחסון קבוע בבית פרטי, אפשר להסתפק בזיקה רופפת יותר בין הסימן לבין הכלי.  
4 ראו, למשל, משנה אהילות ה, ה; פרה יא, ב; טבול יום ד, א-ג, וכיצא בזה במקומות רבים. וכן בממצא ממצדה: "טהור לקודש" וכדומה (ידן ונוה 1989: 34-36).  
5 אני משתמש במילה "אסימון" כמשמעה בעברית החדשה: תחליף-כסף בשימוש מוגבל למטרה מסוימת.

1 "ממצא נדיר המעיד על פעילות בבית המקדש (דצמבר 2011)", אתר רשות העתיקות: [http://www.antiquities.org.il/article\\_item\\_ido.asp?sec\\_id=25&subj\\_id=240&tid=1889&module\\_id=#as](http://www.antiquities.org.il/article_item_ido.asp?sec_id=25&subj_id=240&tid=1889&module_id=#as)  
2 ראו באתר האוניברסיטה העברית: [http://www.huji.ac.il/cgi-bin/dovrut/dovrut\\_search.pl?mesge132575362305872560](http://www.huji.ac.il/cgi-bin/dovrut/dovrut_search.pl?mesge132575362305872560). ניתוח מפורט יותר של העניינים הלשוניים ושל המקורות החז"ליים עתיד להתפרסם במאמר נפרד.

- 6 לפי כ"י פרמה 138 (המשנה כולה מנוקדת בכתב היד, וכאן הבאתי רק את ניקודן של המילים הארמיות).
- 7 להפרשי המחירים, ראו: משנה מנחות יג, ח.
- 8 סיכום של הספרות אצל כותן ואחרים 2010: 52-53.
- 9 כלים עם סימני קיצור כאלה, ובהם גם "ק", "קר", שאפשר שהם קיצורים של "קרבן", מוכרים מתקופות קדומות ועד לשלהי ימי הבית השני (ראו למשל: אהרוני תשל"ו: 118-120; ודין ונוה 1989: 33; אחיטוב, אשל ומשל 2012: 82-83).
- 10 הגרעין שלנו קטן במידותיו, אך אפשר להניח שהוא גרעין שנשארו מייצור כלי קטן במיוחד (ראו שם, בצילום בעמ' 109, גרעינים בגדלים שונים, בהם גם כאלה שגודלם לערך כגודל הגרעין הנדון).
- 11 אני מודה לחברי, פרופ' אהרן שמש, שהפנה את תשומת לבי לאפשרות זו.
- ביבליוגרפיה אהרוני תשל"ו**
- י' אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשל"ו.
- אחיטוב, אשל ומשל 2012
- S. Ahituv, E. Eshel and Z. Meshel, "The Inscriptions," In: Z. Meshel (ed.), *Kuntillet Ajrud, An Iron Age II Religious Site on the Judah-Sinai Border*, Jerusalem 2012, pp. 73-142.
- ברוך תשנ"ט
- א' ברוך, "העורף הכלכלי של ירושלים בתקופה ההרודיינית", קתדרה 89 (תשנ"ט), עמ' 41-62.
- טלמון ואחרים 2001
- S. Talmon, J. Ben-Dov and U. Glessmer (eds.), *Qumran Cave 4.XVI: Calendrical Texts (DJD 21)*, Oxford 2001.
- ידין ונוה 1989
- Y. Yadin and J. Naveh, "The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions," In: J. Aviram, G. Foerster and E. Netzer (eds.), *Masada I: The Yigal Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports*, Jerusalem 1989, pp. 1-68, Pls. 1-59.
- 12 למסכת שקלים יש רק תלמוד ירושלמי.
- 13 השימוש בקיצורים מצוי בכתיבה שימושית, בעיקר בציון יחידות טכניות רווחות, במקום שהקיצור מובן היטב בהקשרו - מידות ומשקלות, מטבעות, סחורות, תאריכים וכדומה.
- 14 ציון מספרים באותיות האלף בית בכתב היהודי מתועד כבר במטבעות ינאי המלך (ראו, נוה 1968: 24). לפי המשנה שיטת סימון כזאת נהגה במקדש גם במקום אחר, בסימון המספר הסידורי של שלוש הקופות של תרומת השקלים: "וכתוב עליהם אלף בית גימל" (שקלים ג, ב. מעניין שגם במקום ההוא יש מחלוקת על לשון הכיתוב: ר' ישמעאל אומר ויונית כתוב עליהם אלפא ביטא גמא").
- 15 בין המשמרות, הקיצור "יה" מתאים רק למשמר יהוירב.
- כותן ואחרים 2010**
- H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushni-Stein, H. Misgav, J. Price, I. Roll and, A. Yardeni (eds.), *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae*, I, 1, Berlin and New York 2010.
- מזר תשכ"ט**
- ב' מזר, "חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה: סקירה ראשונה על חפירות תשכ"ח", ארץ ישראל ט (תשכ"ט), עמ' 161-176.
- נוה 1968
- J. Naveh, "Dated Coins of Alexander Janneus," *Israel Exploration Journal* 18 (1968), pp. 20-26 (= idem, *Studies in West-Semitic Epigraphy*, Jerusalem 2009, pp. 132-140).
- עמית ואחרים תשס"ב**
- ד' עמית, י' זליגמן וא' זילברבוד, "מחצבה ובית מלאכה לייצור כלי אבן במורד הר הצופים", קדמוניות 122 (תשס"ב), עמ' 102-110.



## **JERUSALEM AFTER THE ISLAMIC CONQUEST: NEW DISCOVERIES**

- 125 **Manufacture of Bone Items from the Early Islamic Period in Givati Parking  
Lot Excavations**  
Ariel Shatil
- 136 **New Discoveries in the Via Dolorosa – Excavations and  
a Survey in the Austrian Hospice and at the Vicinity of the "Ecce Homo" Arch**  
Shua Kisilevitz and Roie Greenwald
- 149 **The Market Street of Crusader Jerusalem in Light of  
a Recent Archaeological Excavation**  
Yecheiel Zelinger and Michael Ehrlich
- 161 **Antique Maps of Jerusalem as Sources for its History:  
Methodological Lessons**  
Rehav (Buni) Rubin

## **NEW FINDS AT HERODIUM**

- 181 **New Findings at Herodium by the Ehud Netzer's Expedition**  
Yakov Kalman, Rachel Chachy, Oren Gutfeld and Roi Porat
- 194 **Herod's Workers: The Graffiti Evidence from the Area of the Theater  
at Herodium – The Greek and Latin Inscriptions**  
Avner Ecker
- 199 **Herod's Workers: The Graffiti Evidence from the Area of the Theater  
at Herodium – The Aramaic Inscription**  
Esther Eshel

## CONTENTS

- 7     **Editorial Introduction**  
David Amit, Guy D. Stiebel, Orit Peleg-Barkat and Doron Ben-Ami
- 9     **Excavations in Jerusalem and its Region, 2011–2012**  
Doron Ben-Ami
- 25    **Preservation and Development Works Conducted during 2012 in the  
City of David, the Ophel and along the Tyropoeon Valley**  
Shahar Puni

## JERUSALEM AND THE JUDAEAN FOOTHILLS: THE EARLY PERIODS

- 35    **A Settlement and a Cemetery from the Intermediate Bronze  
Age in Ramat Bet Shemesh**  
Yitzhak Paz
- 7\*    **A Settlement from the Intermediate Bronze Age –  
Middle Bronze II in Newe Shalom**  
Dan Benjamin Storchan
- 50    **Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa –  
Cult Rooms and Shrine Models**  
Yosef Garfinkel and Saar Ganor
- 66    **Remarks on the Archaeology of Jerusalem in the Persian Period**  
Hillel Geva

## NEW STUDIES IN EPIGRAPHY AND GLYPTICS

- 83    **Assur in Jerusalem – New Glyptic Evidence of the Assyrian  
Influence on Jerusalem**  
Ariel Winderbaum
- 105   **The Seal Found near the Western Wall – A Suggestion  
for Its Meaning and Use**  
Shlomo Naeh
- 110   **A Graffito Bearing the Name of Trajan in a Cave at Kh. ʿArâk Hâla  
North of Bet Guvrin**  
Boaz Zissu, Boaz Langford, Avner Ecker and Esther Eshel



Israel Antiquities  
Authority  
Jerusalem Region



The Hebrew University  
of Jerusalem  
The Faculty of Humanities  
Institute of Archaeology



The Jerusalem  
Development  
Authority



# New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region

Collected Papers  
Volume VI

Editors:

David Amit, Guy D. Stiebel  
Orit Peleg-Barkat  
and Doron Ben-Ami

Jerusalem 2012